

تفسیر و تطورات و سگلهای آن بهترین روش تفسیری

نوشته دکتر رحیمی نوری

گفتار اول

عنوان فوق بر اثر گسترش و عمق فراوانش، میتواند جلدها کتاب بشرح و تحقیق مسائل مربوط بخود اختصاص دهد.

البته در اینجا فقط با آن مقدار بسط و تحقیقی که سازگار مقاله «و» نشریه ای تواند بود - آنها بطور فشرده و اجمالی موضوع مورد بحث - تعقیب و تشریح میشود.

نخست باید دید مقصود از تفسیر چیست، تا در باب مناجح و تطورات یا بهترین روش آن بحث نمود.

مفهوم لغوی و اصطلاحی تفسیر

اما از لحاظ لغوی، ماده «فسر» که «تفسیر» نیز مزید باب تفعیل است بمعنای «برده برگرفتن» و برهنه ساختن و کشف کردن - و نقاب از چهره گرفتن امر مخفی و مشکل است، این منظور گوید: (۱) «الفسر کشف المغطی والتفسیر کشف المراد عن اللفظ المشکل» و ابو حیان گوید (۲) «و یطلق التفسیر علی التعریبه، قال ثعلب: تقول فسرت الفرس، عربیه لیطلق فی حصره» مسئله قابل نظر آنکه واژه «سفر» نیز اساسا در لغت بمعنای مطلق کشف و «کشف الغطاء» یا پرده برداشتن است. چنانکه در مفردات راغب (ماده سفر) «السفر کشف الغطاء و لسان العرب در مواردی از شرح ماده سفر، گوید: «سفر واصله الکشف» و اذا الفت المرأة نقابها و کشف عن وجهها قبل سفرت فهی سافر» در همه مشتقات ماده (س-ف-س) نیز مفهوم کشف را مورد لحاظ قرار میدهند.

چنانکه مینویسند به کتاب از آن جهت «سفر بر وزن اسم» گفته میشود که کشف معانی و مقایم مکنونه ضمیر میکنند و به «سفر - بر وزن عمل» و از آن جهت سفر گویند که شخص از خانه و شهر خارج میشود و در محیط باز بیابان که از حصار و سرپوش و سقف خبری نیست و کاملاً مکشوف است قدم میگذارد.

اما دو واژه «سفر و سفر» که فرقی در حروف اصلی (س-ف-ر) بجز تقدیم و تأخیر و جابجا شدن فاعولین - ندارد اساساً يك لغت بودند و اختلاف لهجه و طرز تلفظ بمرور ایام دولت پدید آورده، این امر در السنه مختلف نظائر زیادی دارد که از يك لغت بر اثر اختلاف لهجه و طرز تلفظ دولت با بیشتر بوجود آمده است.

سرانجام این احتمال داده شده و تحقیق در صحت و سقم آن نیز جایی جداگانه دارد. و اما از لحاظ اصطلاحی: در میان مسلمانان بمرور ایام از آغاز اسلام تفسیر نام علمی شده است که در تبیین و کشف مجملات و مقاصد آیات قرآن و اسباب نزول آیات و بیان ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه آن و شؤون دیگر مربوط به فهم معانی قرآن میباشد. (۳)

تاریخ تفسیر

از آنجا که هر علم یا پدیده ای را آغازی است، خوبست بدانیم تفسیر از چه هنگامی آغاز شده و کم کم مراحل پیموده، در این مورد تفسیر بدو قسم منقسم میشود:

۱ - تفسیر قبل از تدوین - ۲ تفسیر پس از تدوین.

اینک اجمالی از تاریخ هر يك از این دو:

اما در قسم اول یا تفسیر قبل از تدوین تردیدی نیست قبل از آنکه کتا بهادریاب تفسیر قرآن تألیف و تدوین شود، اصحاب رسول خدا و مسلمانان صدر اسلام در باب تفسیر و با تحقیق در کشف مقاصد قرآن با هم گفتگوها و پرسش و پاسخها داشتند. میتوان در باب تاریخ تفسیر قبل از تدوین یا آغاز گفتگوی تفسیری چنین نظر داد که مقارن با نزول تدریجی قرآن است.

نخستین مفسر نیز رسول اکرم (ص) است. زیرا تفسیر و تبیین بسیاری از آیات منزله یا جمالات و کلمات مجمل و مبهم آیه ای را اصحاب میخواستند و رسول خدا پاسخ میفرمود یا قبل از آنکه سؤالی کنند، خود مواردی از آیات کریمه منزله را تشریح و توضیح و بیان میفرموده است و در قرآن آمده است «لتبیین للناس ما نزل الیهم».

تفسیر و تبیین مقاصد قرآن از وظایف هامة رسالت است.

سؤالانی که اصحاب در تفسیر آیات از آن حضرت نمودند اندک نیست و در کتب تفسیر و حدیث گرد آمده. مثلاً میسر رسیدند «مقصود از ولم یلبسوا ایمانهم بظلم» که در شان خلوص ایمانی مؤمنان است - چیست؟ و اینالم بظلم! کداميك از ما است که از او ستمی هرگز سر نزده باشد؟ آیا ایمان ما چیزی شمرده نمیشود؟ رسول خدا میفرمود: «مقصود از «ظلم» در این آیه همان «ظلم عظیم» یا شرك است. «ان الشرك لظلم عظیم» عدی بن حاتم از «خبطا بود» و «خبطا بیض» پرسید و

حضرت توضیح و تفسیر فرمود که مراد آیه «حتی یتبین لکم الخیط . . . . .» تصویر طلوع فجر است .

اینموضوع را نیز بسیاری نقل نموده اند که اصحاب پیغمبر ده آیه، ده آیه از آنحضرت تعلیم می گرفتند و حفظ می کردند. یعنی تفسیر نیز مقارن تعلیم و ضبط آیه بعمل می آمد.

گفتگوهای تفسیری و سؤال و جوابها و تعلیمهای تفسیری میان اصحاب آن حضرت و مسلمانان صدر اسلام نیز کاملاً رواج داشت.

قرآن کتاب آسمانی، اسلام و همه چیز یک مسلمان است و موظف است در آن تدبیر کند «افلا یتدبرون القرآن» و «انا انزلناه الیک مبارک لیدبروا آیاته» و تدبیر در قرآن بدون فهم معانی و مقاصد آن هرگز میسر نیست.

روشن است که اصحاب پیغمبر و مسلمانان نخستین در باب فهم مقاصد قرآن و تفسیر متفاوت بودند، برخی از آنها بر اثر ملازمت رسول خدا و فزونی ذکاء و استعداد همه موارد نزول و پسا ناسخ و منسوخ و شرح و مراد از مجمل و متشابه و امورد دیگر را بخوبی میدانستند و دیگران در این پایه نبودند. آنها تکیه بر این مراتب را میدانستند نیز در یک سطح نبودند چو آنکه قدرت استنباط و نیروی فکری و آگاهیهای دیگرشان در درجات متفاوتی قرار داشت.

در میان اصحاب رسول خدا کسانی که پیش از همه از آنها تفسیر اخذ و روایت شده با اتفاق مورخان و مفسران علی بن ابیطالب علیه السلام و عبدالله بن عباس و عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب میباشد که مکاتبی در تفسیر از آنها پدید آمده است.

سیوطی در اتقان زید بن ثابت و عبدالله بن زبیر و ابوموسی اشعری و عمر و ابی بکر و عثمان را نیز نام میبرد، ولی آراء و روایات تفسیری این گروه بسیار اندک و محدود است چنانکه سیوطی و دیگران نیز همگی بر این عقیده اند. علاوه بر اینها به جا بر بن عبدالله انصاری و عبدالله بن عمرو و ابوهریره و انس بن مالک و عبدالله بن عمرو و عاص و عائشه نیز در

موارد معدودی از روایات تفسیری منسوب است. و دیگر اصحاب از لحاظ مرجعیت در اخذ تفسیر در مراتب متاخر قرار دارند، در مباحث آینده از مشخصات و امتیازات تفسیری عصر صحابی سخن خواهیم گفت.

در اینجا از ذکر این مطالب تنها این نتیجه مورد نظر بوده که اندکی از تفسیر قبل از تدوین یا دوره پیدایش و شکل گیری علم تفسیر و آغاز آن بحث بعمل آید.

و اما قسم دوم یا «تفسیر پس از تدوین» - در اینک اولین کسی که بنگارش و تدوین تفسیر قرآن بترتیب سوره و آیات قرآنی که بعنوان تفسیر موضوعی (۴) یا تفسیر چند آیه از مجموع قرآن پرداخته چه کسی است و در چه تاریخی است به خوبی روشن نیست و اختلاف نظر وجود دارد.

برخی چون استاد احمد امین (۵)، فراء لغوی معروف (متوفی در ۲۰۷) را اولین تفسیر نگار و کتاب تفسیرش «المعانی» یا «معانی القرآن» (۶) اولین کتاب تفسیر که شرح آیات قرآنی را به ترتیب سوره و آیات مصحف متضمن است، میدانند. سند عمده احمد امین در این نظر استنباطی است که او از گفته ابوالعباس ثعلب که ابن الندیم در الفهرست صفحه ۹۹ (چاپ سابق) آنرا آورده، مینماید و حال آنکه با مراجعه بموارد مختلف «الفهرست» خاصه «الفن الثالث من المقالة الاولى» تا پایان آن بشواهد قطعی زیادی بر میخوریم که کتاب معانی القرآن فراء اولین کتاب تفسیری نیست، و از گفته ثعلب نیز این معنی استنباط نمیشود و از جمله ابن الندیم در فن سوم از مقاله نخستین کتاب فهرست تحت عنوان «الکتب المؤلفه فی معانی القرآن» و مشکله و مجازه «کتابهای زیادی را که همگی موسوم به «معانی القرآن» هستند نام میبرد، که کسانی و اخفش و سعید بن مسعود و یونس حبیب و مجرد و قطرب و ابی عبیده معمر بن مثنی و دیگران مؤلفان آنها هستند و در میان همین کتابها از معانی القرآن فراء نیز نام می

برد. پس بنقل ابن الندیم فراء اولین کسی نیست که معانی القرآن را نوشت زیرا کسانی و یونس بر او مقدمند چون وفات کسانی در سال ۱۷۹ و یونس در سال ۱۷۵ میباشد

و دیگران تقریباً معاصر فراء هستند. ابن الندیم در فن سوم الفهرست تحت عنوان «الکتب المصنفة فی تفسیر القرآن» از کتب تفسیر گوناگونی نام میبرد که نویسندگان برخی از آنها «تابعی» و حدود یکصد سال قبل از فراء عمیز هستند مانند کتاب تفسیر ابو حمزه ثمالی (متوفی در ۱۱۷) و کتاب تفسیر سعید بن جبیر و کتاب تفسیر اسمعیل بن عبدالرحمن کوفی معروف «بسی» متوفی در ۱۲۷ و غیر اینها.

در صورتیکه سعید بن جبیر در سال ۹۴ هجری بفرمان حجاج بن یوسف شهید شده و یکصد و ده سال قبل از فراء عمیز است. بنظر میرسد اولین کتابهای تفسیری در مهبط نخستین قرآن و شهر قبله مسلمین یعنی مکه نگارش یافته باشد. گوئی مقدر چنین بود منزلگاه نخستین کتاب اله مرکز نخستین کتب تفسیر بر قرآن نیز باشد.

آری این شاگردان نامی ابن عباس (که خود از شاگردان علی علیه السلام هستند) که از مکتب تفسیری استاد در مکه (۷) درسها آموخته و در کتابها اندوختند.

از جمله شاگردان بنام ابن عباس که در حوزه درسی تفسیرش در مکه حضور می یافتند و بعدها خود از استادان تفسیر و صاحبان مکتب شدند با یسعید بن جبیر را نام برد.

سعید بن جبیر (۸) یا نخستین کسی یاد در ردیف نخستین کسانی است که بنگارش تفسیری کامل بر قرآن پرداخت این حجر در تهذیب التهذیب ضمن ترجمه عطا بن دینار هذلی مصری از تفسیر ابن جبیر نام میبرد از جمله میگوید عبدالملک بن مروان (متوفی ۸۶ هجری) از سعید بن جبیر خواست تا تفسیری بر قرآن بنگارد او نیز نکاشت.

باتوجه بتاریخ فوت عبدالملك كه سال ۱۸۶ است ظاهرا باید این تألیف قبل از این تاریخ انجام یافته باشد. ما بصحت و سقم این نقل كه آیا نگارش تفسیر ابن جبیر اجابت بتقاضای عبدالملك بوده یا نه کاری نداریم، آنچه مسلم است اصل تألیف تفسیر است كه جای انكار نیست پس از ابن جبیر یا معقارن او باید از كتاب تفسیر مجاهد بن جبیر مخزومی متوفی ۱۰۴ نام برد «مجاهد نیز از شاگردان مكتب تفسیری ابن عباس در مکه است.»

طبری (۹) نقل میکند ابن ابی ملیکه گوید، مجاهد را دیدم كه دفتر والواح بدست داشت و از ابن عباس پیاپی از تفسیر قرآن می پرسید و مینوشت نامه تفسیر را نوشت. پس از ابن جبیر و مجاهد می توان از ابو عبدالله عكرمة البربری متوفی در ۱۰۶ و عطیة بن سعد بن جنازه عوفی

معروف به بكالی متوفی در ۱۱۱ هجری و ابو محمد اسمعیل بن عبدالرحمن سدی متوفی در ۱۲۷ صاحب كتاب معروف تفسیر و محمد بن سائب بن بشر كلبی متوفی در ۱۴۸ و تا پیمان دیگر نام برد. از اواسط قرن دوم هجری به بعد به كتابهای تفسیری زیاد بر میخوریم كه ابن الندیم قسمتی از آنها را در الفهرست نام میبرد تا در قرن سوم و چهارم مفسرین بلند آوازه ای تفسیر مفصل و مبسوطی بر قرآن نگاشتند كه در مباحث آینده بتفصیل از آنها و مكتب تفسیری آنها یاد میشود.

در پایان این مبحث این نکته را تذکر میدهم كه برخی از نویسندگان (۱۰) «كتاب تفسیر منسوب به ابن عباس را كه بارها در مصر چاپ شده بنام تنویر العقیاس من تفسیر ابن عباس» نام دارد و ابی طاهر محمد بن یعقوب فیروز آبادی صاحب كتاب قاموس اللغه، جامع و مؤلف آنست

باشتباه نگارش و تألیف ابن عباس پنداشته و گفته اند و حال آنكه ابن عباس خود تفسیری نگاشته و اینك در دسترس است. پس بحث در پیرامون اولین تفسیر نگار بیهوده است زیرا ابن عباس «از صحابی» شمرده میشود و سعید بن جبیر از شاگردان او تا بی است.

ولی چنانكه تذکر داده شده جامع این تفسیر فیروز آبادی است كه روایت منسوب به ابن عباس را در تفسیر بیشتر از طریق محمد بن مروان سدی صغیر از محمد بن سائب كلبی از ابی صالح از ابن عباس گرد آورده و در این روایات بویژه روایاتی كه از ابی صالح اخذ شده سخن بسیار است و اكثر این روایات منسوب به ابن عباس از موضوعات بر ابن عباس است چنانكه در مباحث بعدی توضیح بیشتری داده خواهد شد

دنباله دارد

۱ - لسان العرب. ماده فسر - ۲
البحر المحيط ج ۱ ص ۱۳
۳ - قدماء در باب تعریف علوم و اینکه این تعریف جامع و مانع باشد و سوسه زیادی داشتند.
چنانكه در تعریف علم تفسیر نیز به دهها قسم تعریف بر میخوریم، كه در چگونگی جامعیت تعریف دهها صفحه بحث نمودند، بمتوان نمونه میتوانیم بكتابهایی، منهج الفرقان «محمد ا بوسلامه» مناهل العرفان فی علوم القرآن «عبدالعظیم الزرقانی» التفسیر، معالم حیات و منهجه الیوم «امین الخولی» - التفصیل فی الفرق بین التفسیر والتأویل «حامد العمادی» الاتقان فی علوم القرآن سیوطی المدخل المنیر لمحمد حسین مخلوف العدوی - مقدمة فی اصول التفسیر ابن تیمیه - مبادئ التفسیر محمد الخضری الدمیاطی و... مراجعه کنید و اقوال مختلف قدما را در این باب به بینید.
۴ - تفسیر موضوعی آنستكه مفسر

موضوع خاصی از قرآن را مورد تفسیر قرار دهد و بتفسیر تمام قرآن نپردازد، مثلا ابن قیم کتابی در باره سوگندهای قرآن نوشته كه «التبیین فی اقسام القرآن» نام دارد یا ابو عبیده «مجازات القرآن» را گرد آوری و تفسیر کرده و راغب «مفردات القرآن» را ۵ - ضحی الاسلام ج ۲ ص ۱۴۱

۶ - تفسیر معانی القرآن فراء به وسیله دارالکتب المصریه تحت طبع قرار گرفت و جزء اول آن كه تا آخر سوره یونس است قریب دهسال پیش به بازار آمد از بقیه اطلاعی در دست نیست
۷ - از مكتب تفسیری مکه و مدینه و عراق در مبحث بعدی بتفصیل بیشتری بحث میشود.

۸ - سعید بن جبیر را علمای عامه از «ثقات» می شمرند و اصحاب كتب سته از او نقل میکنند از نظر علمای شیعه نیز علامه حلی و ابو عمر و كشی در رجال او را از شیعیان اهل بیت و از شهداء

در راه محبت آنها نام میبرند.
۹ - تفسیر طبری جلد اول صفحه ۳۰

۱۰ - در چندین رساله و مقدمه ایكه نویسندگان آنها بمناسبتی از تفسیر و تاریخ آن بحث نموده اند این اشتباه بچشم میخورد، این رساله ها و كتابها بیشتر از منشورات عراق و بعربی و از معاصرین بوده و در نوشته های فارسی نیز در ترجمه كتاب «الشیعه و فنون الاسلام» تألیف استاد علامه سید حسن صدر كه مترجم آنرا «شیعه یا پدید آورندگان فنون اسلام» نامیده صفحه ۱۹ الی ۲۰ مترجم آقای سید علی اكبر برقی دچار این اشتباه شده و بعنوان پاورقی بر مؤلف بزرگ خورده گرفته كه با وجود تفسیر ابن عباس چرا در جستجوی اولین نگارنده تفسیر و اولین كتاب تفسیری میباشد؟! و حال آنكه كتاب تفسیر ابن عباس اکنون در دسترس همه است!